

LUCYNA STANKIEWICZ

Instytut Filologii Klasycznej i Kultury Antycznej Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław
Polska - Poland

FABULA TOGATA.
DYDAKTYZM W FAZIE TRANSFORMACJI KULTUROWEJ

ABSTRACT. Stankiewicz Lucyna, *Fabula togata. Dydaktyzm w fazie transformacji kulturowej (Fabula togata. Didacticism during the period of cultural transformation).*

The author presents the views of Roman comedy writers of the 2nd c. BC (Titinnius, Lucius Afranius, Quinctius Atta) on moral conventions and manners during the period of cultural transformation.

Key words: *Fabula togata*, Titinius, Afranius, Atta, didacticism.

W II wieku p.n.e. na scenie rzymskiej pojawiła się nowa sztuka, zwana *fabula togata* (nazwę przyjęła od stroju aktora, rzymskiej togi). Jej autorzy – Tytyniusz, Lucjusz Afraniusz i Tytus Kwinktiusz Atta – chcieli stworzyć komedię rodzimą, na wskroś rzymską, propagującą wartości tradycyjne. Zamierzenia poetów znalazły odzwierciedlenie w togacie. Przejawiało się to m.in. w krytyce zbyt wystawnego sposobu życia.

Komedia Tytyniusza pt. *Barbatus* (*Brodacz*, zach. 10 frg.) podejmuje ten temat; krytykuje się w niej wystawny tryb życia kobiet, przejawiający się w ich zachowaniu, w ubiorze i jeźdźeniu drogami powozami (zob. frg. I, II, III, IV, V i X). Badacze starożytnego dramatu widzą tu aluzje do zniesienia *Lex Oppia*, regulacji prawnej ustanowionej w 215 roku p.n.e.¹. Wspomniana ustawa zakazywała rzymskim matronom noszenia kolorowych szat, złotych ozdób, klejnotów (ważących powyżej 27 gramów) oraz korzystania z pojazdów kołowych w samym Rzymie i w jego okolicach.

¹ G. Przychocki, *De Titinii aetate*, [w:] *Charisteria Casimiro de Morawski septuagenario oblata ab amicis, collegis, discipulis*, Cracoviae 1922, s. 180-188; A. Daviault, *Comoedia togata. Fragments*, Paris 1981, s. 91 n.; T. Guardì, *Titinio e Atta. Fabula togata. I frammenti*, Milano 1985, s. 103 n.

W 195 roku p.n.e. dwóch trybunów ludowych, Marek Fundaniusz i Lucjusz Waleriusz, za namową kobiet wystąpiło z wnioskiem o zniesienie ustawy (obowiązującej 20 lat!), jak podaje Liwiusz (XXXIV 1, 2).

Kobiety bowiem po zakończeniu drugiej wojny punickiej nalegały, „żeby w chwili, gdy rzeczpospolita żyje znów w rozkwicie i z dnia na dzień rośnie dobrobyt wszystkich w życiu prywatnym, pozwolili także kobietom stroić się po dawnemu” (Liv. XXXIV 1, przeł. M. Brożek). Jedynie Katon Starszy pozostawał nieugięty i wystąpił z długą przemową o utrzymanie *Lex Oppia* w mocy w roku swojego konsulatu (195 p.n.e.); ale czy człowiek, który całe swoje życie poświęcił walce o utrzymanie obyczajowości przodków (*mos maiorum*) mógł postąpić inaczej?² Ostatecznie ustawę uchylono wobec ostrego protestu kobiet. Ponadto wzrost potęgi politycznej i ekonomicznej Rzymu wpłynął na zmianę sposobu życia obywateli; wprowadzono nowe obyczaje i jednocześnie widoczny stawał się konflikt starej generacji, reprezentowanej przez pokolenie Katona, z nową, powstałą po II wojnie punickiej.

Polski znawca starożytnego teatru, Gustaw Przychocki³, zauważył, że następujące fragmenty [6 frg. Ribbeck³] komedii *Barbatus* mogą świadczyć o propozycji zniesienia tej ustawy:

I	inauratae atque inlautae mulieris ⁴ .	<i>sen. iamb.</i>
II	prius quam auro privatae purpuramque aptae simus.	<i>sept. troch.</i>
III	ego ab lana soloci ad purpuram data ...	<i>sen. iamb.</i>
IV	phrygio fui primo beneque id opus scivi
reliqui acus aciasque ero atque erae nostrae	<i>sen. iamb. (sept. iamb. D.)</i>
V	quod quidem pol mulier dicet,
Namque uni collegi sumus.	<i>sept. iamb.</i>
X	tensa (Festus, 500 L.) oznacza wóz z kości słoniowej lub ze srebra, na którym podczas igrzysk cyrkowych wożono przedmioty stanowiące atrybuty bogów (zob. Sinius Capito, fr. 13 <i>Funaioli</i>). Według Przychockiego, <i>tensa</i> może się również odnosić do lektyki, której używały kobiety, poruszając się po mieście.	

Prawdopodobnie także frg. VII komedii *Barbatus* nawiązuje do zepsucia obyczajów w ówczesnym Rzymie i niewykluczone, że mówi się w nim o zachowaniach kobiet⁵:

² Zob. Cato, *Origines* frg. 128 Sbl.: „mulieres opertae auro purpuraque; arsinea ret«e», diadema, coronas aureas, ruscea ꞤfacileꞤ, galbeos, lineas, pelles, redimicula” oraz frg. 129 Sbl.: „mulieres nostrae capillum flavo cinere unguitant, ut rutilus esset crinis”. Także Plaut w kilku komediach krytykuje zniesienie *Lex Oppia* (*Aul.* 475-536; *Epid.* 222; *Poen.* 210 n.). Echa tej polemiki znajdują się, być może, i u innych pisarzy (*Enn. ann.* 226; 227 *Traglia*).

³ G. Przychocki, op. cit.

⁴ Por. Plaut, *Poen.* 244: „Bo kobieta, chociaż czysta, to jeśli mem zdaniem, | Nie jest dobrze upiększona – jest jakby niemyta” (przeł. G. Przychocki). Zob. też opis kurtyzany u Antifanesa frg. 148 Kock (= Edmonds II).

⁵ Zob. A. Daviault, op. cit., s. 95; T. Guardi, op. cit., s. 109.

ubi ambitionem virtuti videas antecedere.
gdz widzisz, że ambicja góruje nad cnotą. sept. troch.

Gdy chodzi o zmianę obyczajowości, można się tu dopatrzeć analogii do palliaty Plauta pt. *Mercator*. Główna postać tej sztuki, Charinus, opuszcza Ateny, porzuca ojczyste Lary i Penaty, żegna drzwi oraz próg domu. Sądząc z jego wyglądu (ma wielki pilśniowy kapelusz, chlamidę przepasaną pasem, miecz, tobolek, flaszkę z oliwą itd.), udaje się on w daleką podróż:

nam ubi mores deteriores increbescunt in dies,
ubique amici qui infideles sient nequeas pernoscere,
ubique id eripiat animo tuo quod placeat maxime,
ibi quidem si regnum detur, non cupitast civitas.
Plaut, *Merc.* 838-841

Bo gdzie ludzkie obyczaje gorsze są z dnia na dzień,
gdzie nie poznasz, czy ci wierny druh twój, czy niewierny,
i gdzie ci to wydzierają, co najwięcej drogie,
tam – by królem mnie zrobiono – mieszkać nie zapragnę.
przeł. G. Przychocki

Także dwa fragmenty z innej sztuki Tytyniusza przypuszczalnie koncentrują się wokół zniesienia *Lex Oppia*. Chodzi o togatę *Veliterna* (*Dziewczyna z Velitrae* – miasta Wolsków):

I tunica et togula obunctula
Adimetur, pannos possidebit fetidos. sen. iamb. D.

O zbytku i pysze bogatej matrony mówi kolejny dwuwiersz:

II ... vende [«eius» D.] thensam ac mulos, eam sine
pedibus grassari, confringe eius superbiam. sen. iamb. D.

Być może, również *Iurisperita* (*Prawniczka*, zach. 2 frg.), postać najprawdopodobniej stworzona przez samego Tytyniusza, reprezentuje kobiety walczące o zniesienie *Lex Oppia*. Wówczas zachowane 2 fragmenty komedii (I i II) należałoby interpretować jako wypowiedzi mężczyzn krytykujących nowe dążenia, wręcz interwencję Rzymianek w sprawie publicznej:

I numquamne mihi licebit hodie dicere?⁶ sen. iamb.

II hunc adeo visam: rem magnam aibat velle se mecum loqui,
et commode eccum exit?⁷ oct. iamb.

⁶ Por. Plaut, *Rud.* 1117: *quaeso, enumquam hodie licebit mihi loqui?*

⁷ Skargi mężów na żony występują dosyć często w togacie, zob. Titin., *Gemina*, frg. II G.:
libram aiebant satis esse ambobus farris:
intritae plus comes sola, uxor.

Świat prawa był już wcześniej reprezentowany w komedii⁸, lecz dotychczas nie pojawił się typ kobiety – prawniczki.

Krytykuje się w togacie także hulaszczę życie na wsi (Titin., *Ex incertis fabulis*, zach. 21 frg.):

<---> hominem improbum! nunc ruri pergraecatur⁹. w. 170 sept. troch.

W wielu sztukach mówi się o lekkomyślnym trwonieniu majątku, dla przykładu wymieńmy takie komedie, jak: Titin., *Fullones*, frg. VII (tu majątek trwoni mąż), Afran. *Aequales* frg. I (majątek trwoni jeden z rówieśników) lub *Prodigus* (*Rozrzutny, Marnotrawca*), w której beztrwosko trwoni majątek ojca młody, zakochany człowiek.

DEGENERACJA ZWYCZAJÓW WE WSPÓŁCZESNYM RZYMIE

Kolejny już raz zwraca się w tej komedii uwagę na problem społeczny, którym są coraz częstsze rozwody; tym samym zwraca się uwagę na zerwanie z tradycją, z surowymi zasadami utrzymującymi dotychczasowy związek (*matrimonium iustum*) w mocy. W ten sposób autorzy togaty wskazują na inną już rolę kobiety w małżeństwie. Mogła ona teraz prawnie zabezpieczyć swój posag, a mąż domagający się rozwodu musiał podać prawnie uzasadniony powód, co więcej, winien udowodnić kobiecie winę.

Afraniusz w sztuce pt. *Divortium* (*Rozwód, za zgodą obojga małżonków*) wskazuje na przyczyny i skutki prawne rozpadu małżeństwa. Oto ktoś potajemnie (małżonek?), pod osłoną nocy udaje się na wieś, by tam ukryć swój posag, który po rozwodzie musiałby zwrócić:

VII qui conere noctu clanculum
Rus ire, dotem ne repromittas vafer,
Honeste ut latites et nos ludas diutius¹⁰. sen. iamb.

Reperkusje dotyczące prawa małżeńskiego i rodzinnego (oprócz rozwodu) uwzględniają także spadek i testament. W komedii myśl o spadku często pojawia się w prologach bądź scenach ekspozycji (np. Plaut., *Aul.* 9-10; *Men.* 62). I w tym wypadku Afraniusz zabiera głos (*Divortium* frg. II i III):

⁸ Por. J. Pieczonka, *Ustawy okresu republikańskiego w komediach Plauta*, „Classica Wratislaviensia” XXVII, 2007, s. 113-126.

⁹ Zob. P. Festus 235 L., s.v. *pergraecari*, żyć na sposób grecki, hulać. Por. Plaut., *Bacc.* 813; *Most.* 22, 64, 960 oraz *Poen.* 603 itp., oraz Titin., *Psaltria sive Ferentinatis*, frg. I G.: „Ferentinatis populus res Graecas studet”.

¹⁰ Por. Plaut, *Stich.* 204: „uxorin sit reddenda dos divortio”.

II	Cum testamento patria partisset bona.	<i>sen. iamb.</i>
III	Quod vult diserte pactum aut dictum.	<i>sen. iamb.</i>

Przykładem zmian społecznych zachodzących w życiu Rzymianina II wieku p.n.e. jest **emancypacja** (wyzwolenie podwładnego dziecka lub wnuka spod władzy ojca), która niewątpliwie świadczy o osłabieniu władzy ojcowskiej (*patria potestas*) w rodzinie rzymskiej. Ten temat również wprowadza Afraniusz do swojej komedii pt. *Emancipatus*, [Syn] *Wyzwolony spod władzy ojca* (zach. 24 frg.):

XV	Quam lente tractat me atque inludit! – wypowiedź ojca ¹¹	<i>sen. iamb.</i>
XVI	Viden ut facunde contra causaris ¹² patrem?	<i>sen. iamb.</i>
XVII	Sic est orator, si quod oritur tale.	<i>sen. iamb.</i>

W ostatnim fragmencie ojciec, podobnie jak w poprzednich wierszach (frg. XV, XVI), szydzi z syna¹³.

Afraniusz, najwybitniejszy spośród twórców togaty, jest, o ile nam wiadomo, pierwszym autorem, który posłużył się przysłowiowym zwrotem, a mianowicie w komedii *Repudiatus* (*Odrzucony, Odrzucony, mąż bądź kochanek*) czytamy:

- VIII Sexagenarii de ponte Tiberino!
Sześćdziesięciolatki z mostu na Tybrze!

Ludzie sędziwi, sześćdziesięciolatki, byli bezużytecznymi starcami, których zrzucano z mostu palowego (*pons sublicius*)¹⁴ na Tybrze. Być może, chodziło tu o podkreślenie faktu wyłączenia z życia publicznego ludzi, którzy przekroczyli tę barierę wiekową¹⁵.

Leksykograf Noniusz (842 L.), który przekazał najwięcej fragmentów z togaty Afraniusza, wyjaśnia analizowany zwrot, powołując się na prace Warrona, i zapewnia, że w praktyce nie zrzucano ludzi z Tybru. Współcześni badacze, biorąc za podstawę swoich rozważań tekst Werriusza Flakkusa (*Fest.* 450, 22 L.), traktowali powiedzenie Afraniusza jako barbarzyński

¹¹ Por. Ter., *And.* 877: „num cogitat quid dicat? num facti piget?”

¹² Czasownik *causari* – „procesować się”, występuje zazwyczaj w tragedii (zob. Pacuv., *Trag.* 23; Acc., *Trag.* 418).

¹³ W tym samym czasie nasila się proces wyzwalania niewolników i pewnie dlatego *Wyzwoleniec* (*Libertus*) jest u Afraniusza tytułową postacią togaty. Już wcześniej, choć rzadko, pojawiała się ta postać w palliacie, np. u Terencjusza (*Andr.* Ac. I, sc. 1) czy Plauta (*Curc.* 413).

¹⁴ *Pons sublicius*, przypisuje się budowę tego pierwszego mostu drewnianego ostatniemu latyńskiemu władcy Rzymu, Ankusowi Marcjuszowi (panował w latach 640–616 p.n.e.). Zob. Naev. *BP.* inc. 8.

¹⁵ Zob. Ov., *Fasti* 5, 625-634: „sexagenarios de ponte deici oportet”. Zrzucanie z mostu starców Owidiusz potępił. Zob. U. Lugli, *La depontazione dei sessagenarii*, „Studi Noniani” XI, 1986, s. 59-68, oraz inne prace, odnotowane w pracy L. Stankiewicz, *Komedia Lucjusza Afraniusza i jej związki z innymi odmianami komedii*, Wrocław 1999, s. 134.

nakaz sięgający okresu wyzwolenia się Rzymu spod panowania Gallów, być może podyktowany brakiem wystarczającej ilości pożywienia w państwie¹⁶.

Pod koniec republiki zaczęła się dyskusja o dużym zasięgu na temat powiedzenia *sexagenarios de ponte deici oportet*.

PROPAGOWANIE WARTOŚCI TRADYCYJNYCH

W komedii Afraniusza propaguje się również wartości tradycyjne, np. w sztuce *Vopiscus, Bliźniak, który przeżył* (zach. 33 frg.) nawołuje się do prokreacji:

- III Antiquitas petenda in principio est mihi:
maiores vestri incupidores liberum
fuere. *sen. iamb.*
- Muszę przede wszystkim odwołać się do dawnych obyczajów;
Wasi przodkowie pragnęli bardziej niż wy
posiadać dzieci.

W 131 roku p.n.e. cenzor Kwintus Cecyliusz Metellus Macedonikus wygłosił słynną mowę, zalecającą zawieranie małżeństw w celu prokreacji. Prezentowany fragment zapewne łączy się z kampanią przeciwko spadkowi urodzin (zob. Liv., per. 59).

Wartości tradycyjne propaguje komediopisarz zapewne i wtedy, kiedy odwołuje się do rodzimych kultów, które są częścią familijnego obyczaju przodków. Kolejną bowiem sztuką tego poety jest komedia pt. *Compitalia* (*Święto Larów na rozstajnych drogach*, zach. 5 frg.)¹⁷. *Compitalia* to święta typowo wiejskie, zwane niekiedy *Laralia*, dedykowane Larom o przydomku *compitales*¹⁸. Uroczystości te należą do grupy *feriae conceptivae* (święta ruchome, bez ustalonego terminu). Obchodzono je w styczniu (1 dzień ruchomy między 1 a 5 stycznia), później także w maju (2 dzień maja) i, rzadziej, w grudniu. Być może, miały charakter lustracyjny¹⁹. Podczas *ludi compitales*, świąt ku czci stróżów skrzyżowań, składano Larom ofiary i urządzano wspólne uczyty wśród sąsiadów posiadłości ze sobą graniczą-

¹⁶ Gramatyk nawiązuje do przepowiedni znanej z przekazu Dionizjusza z Halikarnasu (1, 19, 3), wskazującej na tradycję zrzucania z mostu sześćdziesięciolatek. U Katullusa (17, 8) na zrzucenie z mostu zasługuje nie sześćdziesięciolatek, lecz mąż impotent.

¹⁷ Zob. Naev., *Tunicularia, Komedia o tunice*, frg. 81 Traglia. Wspomina tu poeta greckiego malarza Theodotosa, który malował tańczące Lary w czasie świąt *Compitaliów*. Por. także Afran., *Proditus*, frg. III D.: „Remeligo a Laribus missa sum haec, quae cursum cohibeam”. Obok Larów występuje w wierszu bóstwo Remeligo, „Ta, która zwleka z czymś”, uosobienie kunktatorstwa.

¹⁸ Varro, *L. L.* VI 25: „Compitalia dies attributus Laribus Compitalibus; ideo ubi viae competunt, tum in competis sacrificatur”.

¹⁹ Prop. *el.* IV 1, 23: „parva saginati lustrabant compita porci”.

cych. W dzień Kompitaliów do kultu bóstw *Lares compitales* dopuszczano nawet niewolników i wyzwolenców²⁰. Należy pamiętać, że oprócz Larów czczono podczas tej uroczystości także Manię, czyli Matkę Larów, którą pierwotnie obłaskawiano ofiarami z ludzi. Z czasem zastąpiono krwawe ofiary wizerunkami ludzkimi, które umieszczano w pobliżu domostw²¹. Z upływem czasu również wiejski kult Larów (które były, podobnie jak Penaty, mityczno-rytualnymi personifikacjami przodków) uległ metamorfozie. Jako element polityki religijnej cesarza Augusta stał się kultem oficjalnym (a nie jak dawniej kultem prywatnym, związanym z bóstwami opiekuńczymi domu i rodziny rzymskiej).

Tę uroczystość wprowadził Afraniusz do komedii, by podkreślić narodowy charakter swojej sztuki, która nie była już tylko adaptacją greckiej komedii, lecz niezależnym utworem rzymskim²².

Wspólnemu dobru i obronie wartości tradycyjnych służą w togacie przysłowia, sentencje i zwroty frazeologiczne. Na temat *locus sententiosus* u Afraniusza już pisano²³, przypomnijmy jedynie, że występują u poety gnomy cudze, mizogoniczne, znane już w tradycji literackiej (*Auctio*. frg. III D.: „Haut facul, ut ait Pacuvius, femina <una> invenietur bona”), są myśli sentencjonalne na temat sfery uczuć (*Cinerarius* frg. III: „Alius est Amor | Alius Cupido”; zob. Afran. *Omen*: ... amabit sapiens, cupient ceteri), a także inne powiedzenia ponadczasowe, ogólnoludzkie.

Powszechne narzekanie na starość i spóźnione amory znalazły także odzwierciedlenie u autora togaty, np. *Vopiscus* frg. XIV D.:

Si possent homines delenimentis capi,
 Omnes haberent nunc amatores anus.
 Aetas et corpus tenerum et morigeratio,
 Haec sunt venena formosarum mulierum;
 Mala aetas nulla delenimenta invenit. sen. iamb.

²⁰ Zob. Cato, *Agr.* V 3, gdzie Katon poucza, że *vilicus* – „zarządca posiadłości, włodarz”, nie może na własną rękę sprawować obrzędów religijnych, z wyjątkiem święta Kompitaliów. Por. także Cato, *Agr.*, LVII.

²¹ Fest. 248 L.; Macr., *Sat.* 1, 7, 35.

²² G. Williams, *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford 1968, s. 253 n. Zob. też inne komedie Afraniusza, np. *Exceptus* (zach. 15 frg. = 22 w. Daviault), gdzie akcja toczy się w atmosferze kultu Diany i wokół jej sanktuarium:

Frg. I Proficiscor: res, tempus, locus simul otium hortabatur
 ut operatum illum degerem sanctum diem Dianae.

Chodzi tu o *sanctus dies Dianae*, święto obchodzone w całej Italii 13 sierpnia (Stat., *Silv.* 3, 1.59 n.). Dianę jako boginię lasów i leśnej zwierzyny, a także opiekunkę kobiet (zwłaszcza w położu) od dawna czczono w Lacjum. Była ona boginią związku miast latyńskich. Por. również tytuł Afran, *Prosa* – wskazujący na staroitalską boginię przepowiedni i urodzin – Karmentę (chyba że *Prosa* to jedna z bogiń towarzysząca Karmencie?).

²³ L. Stankiewicz, *Locus sententiosus w komedii rzymskiej Lucjusza Afraniusza*, „Collectanea Philologica” VIII: *Dramat antyczny i jego recepcja*, Łódź 2004, s. 193-203.

Jeśliby mężczyźni mogli się dać złapać na przynęty,
 Wszystkie stare kobiety miałyby teraz kochanków.
 Młodość, jędrne ciało, zalotność,
 To są mikstury tylko powabnych kobiet;
 Starość nie ma żadnych ponęt.

O zgubnych skutkach wygórowanych pragnień mówi się we wspomnianej już sztuce *Emancipatus* (frg. XVIII D.):

Cur nimium adpetimus?
 Nemini nimium bene est. sen. iamb.
 Dlaczego zbyt wiele pragniemy?
 Zbyt wiele pragnąć dla nikogo nie jest dobre.

A zatem umiar jest miarą wszechrzeczy. Ta refleksja moralna ma rodowód grecki (μηδὲν ἄγαν); była powszechna w literaturze starożytnej. Legenda głosi, że gnome „nic ponad miarę” wypowiedział Solon (Diog. Laert. 1, 63 n.) myśląc o bogactwach Krezusa, o których w związku z Solonem wspomina Herodot (1, 30-34). Gnomika siedmiu mędrców obfituje w tego rodzaju sentencje²⁴, ale były również prawdy głoszone przez Hezjoda (w. 604), Theognisa (219, 335, 401) czy Pindara (6 P.). Znajdziemy je również u komeidiopisarzy rzymskich, np. Plauta (*Poen.* 239) i Terencjusza (*Andr.* 60-61).

Także inni autorzy togaty przekazali myśli sentencjonalne²⁵, choć nie zawsze można jednoznacznie określić, czy pochodzą one z greckiego źródła, czy są może powtórzeniem obiegowego powiedzenia.

Konkludując, należy podkreślić, że dydaktyzm występujący w togacie przejawiał się w krytyce zbyt wystawnego sposobu życia (*modus vivendi*), w walce o utrzymanie starorzymskiej obyczajowości (*mos maiorum*) oraz w propagowaniu wartości tradycyjnych. Wyraźnie bowiem autorzy togaty wskazywali na kryzys starorzymskiej ideologii państwowej, spowodowany kryzysem moralnym, obyczajowym społeczeństwa, który nastąpił po II wojnie punickiej²⁶. I nie należy się temu dziwić, ponieważ już Enniusz (*ann.* frg. 367 A. Traglia) pisał, że: „Móribus ántiquís res stát Romána virísque”²⁷.

²⁴ Na przykład: „Najlepszy jest umiar” – Kleobulos z Lindos (Diog. Laert. 1, 93; cyt. za: *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, przeł. I. Krońska, Wrocław 1983); „Nic w nadmiarze” – Chilon ze Sparty (Stob. 2, 9; cyt. za: M. Meineke, *Ioannis Stobaei Florilegium*, vol. IV, Lipsiae 1857, s. 296-298); „Zachowaj umiar” – Tales z Miletu (Dem. Phal., cyt. za: W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, Berlin 1961⁽¹²⁾), s. 65-66 i inni.

²⁵ Zob. Titin., *Gemina*, frg. VI G.:

sin forma odio sum, tandem ut moribus placeam viro.

²⁶ Por. J. Korpanty, *Teoria upadku obyczajów w Rzymie w II i I wieku p.n.e. i jej funkcja ideologiczna*, „Meander” XXIII 1, 1968, s. 29-44.

²⁷ Św. Augustyn, *De civitate Dei* II 21, cytuje ten vers jako wiersz Enniusza, bez wskazania tytułu dzieła. Por. też Enn. *ann.* 283 Skutsch (= 164 Traglia):

mores veteresque novosque tenentem, |
 multorum veterem leges divomque hominumque, | prudentem.

FABULA TOGATA. DIDACTICISM DURING THE PERIOD OF CULTURAL
TRANSFORMATION

Summary

The author presents the views of Roman comedy writers of the 2nd c. BC (Titinnius, Lucius Afranius, Quinctius Atta) on moral conventions and manners during the period of cultural transformation. She asserts that the Hellenistic influence on Roman literature was accompanied by a change in Roman morals and customs, which was reflected in the native comedy called *fabula togata*. Several examples of this phenomenon are given. Among others, when talking about feelings, she recalls the **content** of Afranius's comedy *Cinerarius*:

	<i>Alius est Amor,</i>	
<i>Alius Cupido.</i>		frg. III Daviault [=D],
or of the play <i>Omen</i> :		
<i>...amabit sapiens, cupient ceteri.</i>		frg. III D.

Finally, several universal human ideas are also singled out based on selected passages of *togata*.